

МЕТАФАРЫЗАЦЫЯ НАЗВАЎ ГУЛЬНЯЎ ДЛЯ ЎТВАРЭННЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

А. А. Шчарбатая

*Установа адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф. Скарыны», Рэспубліка Беларусь*

Навуковы кіраўнік В. А. Ляшчынская, д-р філал. навук, прафесар

Фразеалагічныя адзінкі, як устойлівыя адзінкі, вызначаюцца шэрагам асаблівасцей, што выдзяляе іх у асобны пласт кожнай мовы. Фразеалагічныя адзінкі выдзяляюцца з ліку нават рознага тыпу ўстойлівых адзінак мовы (напрыклад,

прыказак, прымавак, ці паводле новых тэрмінаў, парэмій, афарызмаў, крылатых слоў і інш.) найперш тым, што яны валодаюць не толькі ўнікальнай семантыкай, вобразнасцю і, як правіла, экспрэсіўнасцю, эмацыянальна-ацэначным характарам, але і нясуць у сабе пэўную інфармацыю пра светапогляд народа, яго духоўныя і культурна-нацыянальныя адметнасці, служаць адзінкамі для пазнання менталітэту. Фразеалагічныя адзінкі кожнай мовы фіксуюць галоўнае ў жыцці чалавечага грамадства, канцэнтруюць мудрасць многіх пройдзеных пакаленняў, і яны з'яўляюцца крыніцай пазнання ўстановак культуры нашага народа, яго светапогляду і светаўспрымання, складу розуму і спосабаў пазнання свету і яго вербальнага адлюстравання. А яшчэ фразеалагічныя адзінкі кожнай мовы выдзяляюцца і адметнасцю свайго ўтварэння, паколькі яны прызначаны адлюстроўваць светапогляд і светаўспрыманне народа-стваральніка і народа-носьбіта гэтых адзінак, г. зн. яны адлюстроўваюць і спосаб мыслення чалавека.

У сувязі з такой спецыфікай фразеалагічных адзінак паспрабуем вызначыць спосаб мыслення чалавека ў мінулым ды і сёння, які, як вядома, характарызуецца метафарычнасцю, і сродак перадачы мыслення на матэрыяле фразеалагічных адзінак, паколькі менавіта найбольш пашыраным спосабам утварэння фразеалагізмаў лічыцца спосаб метафарызацыі, ці метафарычнага пераасэнсавання, «пры якім фразеалагізмы як новыя адзінкі мовы ўтвараюцца шляхам пераасэнсавання, ці фразеалагізацыі, ідыяматызацыі, гатовых сінтаксічных адзінак мовы як свабодных спалучэнняў слоў, у выніку чаго яны атрымліваюць новае, фразеалагічнае, значэнне» [1, с. 50].

Аб'ектам аналізу і назіранняў намі абраны фразеалагічныя адзінкі з агульным кампанентам *гуляць*, выбраныя метадам суцэльнай выбаркі з найбольш поўнага «Слоўніка фразеалагізмаў» беларускай літаратурнай мовы І. Я. Лепшава [2].

Дзеяслоў *гуляць* у сваім свабодным ужыванні ў беларускай мове мае некалькі значэнняў: 1) 'забаўляцца цацкамі, пацяшацца (пра дзяцей)'; 2) 'хадзіць адпачываючы, прагульвацца'; 3) 'весьліцца (з танцамі, песнямі, музыкай)'; 4) 'мець выхадны дзень, не працаваць'; 5) 'праводзіць час за якім-н. спартыўным заняткам'; 6) 'перамяшчацца ў розных кірунках, распаўсюджвацца'; 7) 'быць свабодным, незанятым (пра зямлю, рэчы і пад.)'; 8) 'быць у блізкіх інтымных адносінах, любіцца' [3, с. 161]. Стала цікава, наколькі семантыка лексемы адлюстроўваецца, і вызначым, ці захоўваецца яна ў фразеалагічных адзінках. Выяснім, чаму гэты дзеяслоў быў абраны пры ўтварэнні фразеалагізмаў і якую культурную інфармацыю яны даводзяць.

Аналіз выдзеленых шасці фразеалагізмаў па структуры паказвае, што большасць з выдзеленай групы складаюць аднаструктурныя фразеалагічныя адзінкі: *гуляць у адны вароты*, *гуляць у бірулькі*, *гуляць у жмуркі*, *гуляць у ката і мышку* (у *кошкі-мышкі*), *гуляць у паддаўкі*, *гуляць у хованкі*. Усе гэтыя фразеалагізмы аб'яднаны не толькі агульнай структурай дзеяслоўнага словазлучэння, агульным апорным кампанентам-дзеясловам *гуляць*, але і тым, што ўсе яны ўтвораны на аснове сінтаксічных канструкцый, што служаць абазначэннямі гульні, што вытокамі іх фразеалагізацыі паслужылі найменні рознага тыпу сапраўды гульні.

Гэта азначае, што для ўтварэння другасных адзінак беларускай мовы, якімі з'яўляюцца фразеалагічныя адзінкі, для не столькі наймення, як правіла, новых і абстрактных паняццяў, колькі для іх характарыстыкі і ацэнкі, былі абраны свабодныя спалучэнні са словам *гуляць*, якое поўнасцю страціла свае значэнне.

Так, калі ўзяць фразеалагічную адзінку *гуляць у адны вароты*, за якой значэнне новае для свабоднай сінтаксічнай адзінкі значэнне 'дзеінічаць аднабакова з непрыманням чужых поглядаў, інтарэсаў і пад.' [3, с. 335], становіцца зразумелым, што матывацыя дадзенай адзінкі з'яўляецца празрыстай, а яе выток – спартыўныя

гульні, адным з элементаў якіх з'яўляюцца вароты, напрыклад, пры гульні ў футбол, хакей, гандбол і г. д. І фразеалагізм узнік у выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння з галіны спорту, дзе яго дастасоўваюць да мацнейшай каманды, якая перамагае сапернікаў, для адмоўнай ацэнкі дзеянняў чалавека. Ці ў аснову вобраза фразеалагічнай адзінкі як новай адзінкі мовы была пакладзена спартыўная метафара, паводле якой індывідулістычныя, эгаістычныя дзеянні каго-небудзь без уліку поглядаў, меркаванняў іншых людзей, ці дзеянні як *толькі я хачу, мне выгадна*, прыпадабняюцца гульні ігракоў у адны вароты.

А вось фразеалагічныя адзінкі *гуляць у жмуркі*, *гуляць у хованкі*, *гуляць у бірулькі*, *гуляць у ката і мышку* (у *кошкі-мышкі*), *гуляць у маўчанку*, *гуляць у паддаўкі* пабудаваны па адной мадэлі з агульным апорным кампанентам *гуляць*, да якога кожны раз дадаецца розны від гульні, але ўсе яны цесна звязаны з назвамі гульняў дзяцей і часам дарослых і зноў, як і папярэдня, з'яўляюцца вынікам дзеяння метафарызацыі, ці ствараюцца новыя адзінкі, але ўжо для ацэнкі і характарыстыкі новых і зусім не гульнёвых дзеянняў чалавека.

У прыватнасці, возьмем, напрыклад, фразеалагізм *гуляць у жмуркі* са значэннем 'утойваць што-н. ад каго-н.' [2, с. 336], які ўзнік на аснове метафарызацыі назвы дзіцячай гульні ў жмуркі, сутнасць якой у тым, што аднаму з яе ўдзельнікаў ручніком завязвалі вочы, і ён павінен быў лавіць, адгадаць іншых удзельнікаў гульні. У адрозненне ад гульні ў хованкі, тут прысутнічае дынаміка і рух. Нягледзячы на гэта, значэнне фразеалагічных адзінак *гуляць у жмуркі* і *гуляць у хованкі* агульнае – 'утойваць што-н. ад каго-н.' [2, с. 336], ці практычна супадае, так як галоўная якасць, якая патрэбна ў гэтых гульнях – гэта ўменне схавацца, што і стала асновай новай семантыкі – 'утойваць што-н. ад каго-н.'. У аснову вобразаў гэтых дзвюх фразеалагічных адзінак пакладзена антропная метафара, паводле якой утойванне чаго-небудзь кім-небудзь ад іншых прыпадабняецца да гульні ў жмуркі ці гульні ў хованкі, асноўным паказчыкам якіх было схавацца ці закрыць вочы. У выніку пераасэнсавання зместу назваў гульняў утвораны новыя адзінкі для характарыстыкі і негатыўнай ацэнкі дзейнасці чалавека, які ўтойвае штосьці.

Да дзіцячых гульняў адносіцца і выток фразеалагічнай адзінкі *гуляць у маўчанку*, за якой замацавана новае значэнне 'ўхіляцца ад размовы' [2, с. 336]. Фразеалагічная адзінка звязана з антропнай метафарай, паводле якой ухіленне ад размовы, пазбяганне каго-небудзь ад шчырай размовы, нежаданне пагаварыць, падзяліцца прыпадабняецца да гульні, у якой кожны стараецца не прагаварыцца першым, бо інакш ён выбывае з гульні ці плаціць штраф. І такім чынам пераасэнсаваны свабодны выраз назвы гульні стаў сваёй формай служыць для абазначэння новага абстрактнага паняцця, якое не мае аднаслоўнага выражэння, але ім даводзіцца вобразна, яскрава новая інфармацыя аб нежаданні гаварыць, аб ухіленні ад размовы і набывае ў пэўных выпадках негатыўную ацэнку.

Яшчэ адна фразеалагічная адзінка – гэта *гуляць у бірулькі* са значэннем, прыпісаным ей 'займацца пустымі справамі, дарма траціць час'. У аснове гэтай фразеалагічнай адзінкі таксама ляжыць назва, але ўжо старадаўняй дзіцячай гульні, дзе кампанент-лексема *бірулькі* з'яўляецца ўстарэлай, а раней і адносна гульні гэта слова абазначала збор цацак ці іншых прадметаў (посуду, палачак і г. д.). Сутнасць гульні заключалася ў тым, што на стол насыпалі кучку бірулек – маленькіх драўляных фігурак (малаточкаў, лапатачак, сякерак і г. д.), і трэба было спецыяльным кручком даставаць адну бірульку за другой, не закранаючы астатніх. Як адзначае этымолог фразеалагізмаў беларускай мовы І. Я. Лепешаў: «Такі заняткаў успрымаўся дарослымі як пустая справа» [4, с. 104]. На аснове такой ацэнкі і ўспрымання гульні ў бірулькі ствараецца новая семантыка – 'займацца пустымі

справамі, дарма траціць час' і адпаведна негатыўная ацэнка марнатраўства і безвыніковай работы чалавека.

Дапаўняе групу «гульневых» фразеалагічных адзінак *гуляць у ката і мышку* – ‘хітраваць, стараючыся падмануць каго-н.’ [2, с. 336], вядомая і сёння як дзіцячая забава. Гульня ў ката і мышку – старадаўняя дзіцячая гульня, сэнс якой заключаецца ў тым, каб яе ўдзельнікі сваімі актыўнымі дзеяннямі дапамагалі «мышцы» ўцячы ад «ката». Фразеалагічная адзінка ўтворана ў выніку метафарычнага пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага з дзіцячай гульнёй, для абазначэння абагуленай новай з’явы абстрактнага характару – хітрасцю і падманам і для яе негатыўнай ацэнкі. Новая адзінка заснавана на падабенстве з тым, як кот ці кошка, перш чым з’есці мышку, гуляюць са сваёй ахвярай.

І яшчэ адна фразеалагічная адзінка з кампанентам-дзеясловам *гуляць* суадносіцца сваім вытокаам з назвай гульняў – гэта *гуляць у паддаўкі*. Фразеалагічная адзінка ўтворана на аснове метафарычнага пераасэнсавання наймення гульні для абазначэння і характарыстыкі, негатыўнай ацэнкі такой з’явы, як хітрыя манеўры аднаго чалавека ў адносінах да другога ці другіх. Праўда, гэта не толькі дзіцячая гульня. *Гуляць у паддаўкі* – старажытнаруская шашачная гульня, сутнасць якой у тым, што перамагае той гулец, які аддасць усе свае шашкі суперніку. Абранае свабоднае дзеяслоўнае словазлучэнне *гуляць у паддаўкі* паслужыла асновай для метафарызацыі, пераасэнсавання свабоднага спалучэння слоў для ўтварэння фразеалагічнай адзінкі са значэннем ‘ісці на ўступы, хітравата згаджаючыся з кім-н.’ як сродку і спосабу абазначэння абстрактнага паняцця і вобразнага прадстаўлення аб ім.

Такім чынам, выдзяленне толькі некалькіх фразеалагізмаў з агульнай структурай, кампанентам *гуляць* паказвае адну з мадэляў утварэння гэтых адзінак, выяўляе іх вытокі – назвы гульняў як базу для метафарызацыі і ўтварэння фразеалагізмаў. А раскрыццё іх унутранай формы выяўляе пазнанне спосабу мыслення чалавека, фразеалагізмаў сваёй мовы, дапамагае «прачытванню» іх зместу, раскрыццю іх вобразаў, выяўленню дадатковай культурнай інфармацыі.

Літаратура

1. Ляшчынская, В. А. Ідыяматыка беларускай мовы ў лінгвакультуралагічным асветленні / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2019. – 250 с.
2. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. Т. 1: А – Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. – 672 с. ; т. 2: М – Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко ; афармленне А. М. Хількевіча. – 2-е выд. – Мінск : БелЭн, 1999. – 784 с.
4. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.